

Krzysztof Hagedorn

Miejsca kultu w parafii Skrzatusz w okresie przedrozbiorowym (do roku 1772)

Saeculum Christianum : pismo historyczno-społeczne 4/2, 85-104

1997

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

KRZYSZTOF HAGEDORN

MIEJSCA KULTU W PARAFII SKRZATUSZ W OKRESIE PRZEDROZBIOROWYM (do roku 1772)¹

WSTĘP

Powstała w 1660 r. parafia w Skrzatuszu była w XVII i XVIII wieku bardzo ważnym ośrodkiem kultu maryjnego powiatu waleckiego. Należycie uposażona w ziemię, które w 1727 obejmowały ok. 76 ha, dobrze zorganizowana od strony gospodarczej i finansowej² mogła jednak pełnić swoje właściwe zadania duszpasterskie w oparciu o miejsca kultu. Do nich w pierwszym rzędzie należą budynki kościelne zarówno w Skrzatuszu jak i we wsiach filialnych. Po nich ważną rolę jako miejsca kultu religijnego pełnią cmentarze. Tym co uzupełnia element materialny życia religijnego mieszkańców parafii są dzwonnice i krzyże. Wszystkie te obiekty razem stanowią nieodłączny atrybut wiary i kultury religijnej.

Niniejszy artykuł omawia miejsca kultu istniejące w parafii Skrzatusz. Ponieważ jego celem jest przedstawienie jednego elementu – przede wszystkim najdalszych – dziejów parafii, granicę czasową stanowi rok 1772, czyli data I Rozbioru Polski. Tylko w niektórych przypadkach świadomie została ona przekroczona. Uczyniono tak, aby nieznacznie uzupełnić dzieje miejsc kultu lub wskazać na te obiekty, które zasługują na swoją uwagę i uzupełniają obraz materialnej kultury religijnej parafii.

¹ Niniejszy artykuł zawiera fragment pracy magisterskiej napisanej na Wydziale Teologicznym KUL pod kierunkiem ks. dra Stanisława Wilka: *Dzieje parafii w Skrzatuszu w Polsce przedrozbiorowej (do 1772 r.)*, Lublin 1988, maszynopis.

² Zob. K. H a g e d o r n, *Powstanie parafii w Skrzatuszu i jej uposażenie*, *Seminare* 11 (1995), s. 205-228.

1. KOŚCIÓŁ PARAFIALNY WNIEBOWZIECIA N.M.P. W SKRZATUSZU

1.1. Pierwsze kościoły w Skrzatuszu

Historia kościoła w Skrzatuszu sięga najdawniejszych czasów wioski. Pierwszy kościół parafialny pod wezwaniem Wniebowzięcia NMP powstał, jak się przypuszcza, w związku z nadaniem Skrzatuszowi przez Piotra Wolfa w 1438 r. przywileju lokacyjnego. Choć nie potwierdzają tego żadne dokumenty wizytacyjne, można sądzić że wybudowano go w związku z zachodnią praktyką zakładania parafii jednowioskowych, stosowaną również w powiecie wałęckim³.

Pewne jest natomiast istnienie drugiego kościoła. Była to niewielka świątynia zbudowana z drewna. Posiadała 6 okien i dobrze zamknięte drzwi. Na szczycie znajdowała się wieżyczka z cynkową sygnaturką⁴. Konsekracja tego kościoła, pod wezwaniem Wniebowzięcia NMP, dokonał Stanisław Szedziński, biskup enneński, sufragan poznański, w pierwszą niedzielę po święcie św. Łukasza (19.X) 1572 r.⁵. W administracji diecezjalnej kościół ten, jako filialny należał do parafii w Walczu⁶.

Wewnątrz kościoła znajdowały się 3 ołtarze. Ołtarz główny posiadał mense murowaną, ale niekonsekrowaną. Dlatego położono na niej konsekrowany portatyl. Po obu stronach stały mniejsze ołtarze boczne wykonane z drewna. Obydwa poświęcone były Matce Bożej. W jednym, usytuowanym od południa, umieszczono obraz przedstawiający scenę Wniebowzięcia NMP. Natomiast po stronie północnej, w ołtarzu Matki Bożej Bolesnej znajdowała się cudowna

³ J. Nowicki, *Dzieje archidiecezji poznańskiej*, t. II *Archidiecezja poznańska w granicach historycznych i jej ustrój*, Poznań 1964, s. 342,387.

⁴ Archiwum Archidiecezjalne w Poznaniu (AAP), *Acta decreta et ordinationes visitationis decanatus[m] archidiaconatus Pszczovensis. Per Perill[ust]rem et R[ever]nd[iss]imum D[omi]num Joannem Branecki Archidiaconu[m] Pszczovensem, Episcopatus Posnaniens[is] Administratorem de Anno D[omi]no Mill[esi]m[o] Sexcentesimo Quadrag[esi]m[o] (AV 10), k.344 v, 345v; Polichromia z prawej strony prezbiterium przedstawiająca wygląd zewnętrzny drewnianego kościoła z 1572 r.; J. Nowacki dz. cyt. s. 185; T. Wierzbowski, *Vademecum. Podręcznik do studyów archiwalnych dla historyków i prawników polskich*, Warszawa 1908, s. 67.*

⁵ AAP, AV 10,, k. 344 v, *Visitatio decanatus Czarnkowa[nsis] per Perill[em] ac Adm[odum] R[ever]en[dis]sim[um] Albertum Dobrzelewski U[triusque] I[uris] [oc]torem] Archidiaconum Pons[aniensem] Can[oni]cum] Vladislavien[sem] Decan[at]um Volbrien[sem] Vocarum in Sp[irit]ualibus et Off[icia]lem Posnam[ensem] Gulem. Ac An[n]i 1669 die quinta Jan[uar]y inhibita et sequentibus diebus peracta (AV 14), k.31v; Archiwum Parafialne w Skrzatuszu (APS), ks. Andrzej Józef Deller, *Historia i początek Obrazu Skrzetuskiego, Skrzatusz 1777*, s. 1, rękopis.*

⁶ AAP, AV 10, k. 344v.

Pieta, którą w 1575 r. przywieziono do Skrzatusza i wystawiono do publicznej czci. Ołtarze te przygotowane były do odprawiania Mszy świętych i zaopatrzone w konsekrowane portatyłe⁷. Choć nie potwierdzają tego dokumenty wuzytacyjne z innych źródeł wiadomo, że w kościele znajdował się jeszcze jeden ołtarz pod wezwaniem św. Doroty. Przez pewien okres czasu przechowywano na nim Cudowną Figurę Matki Bożej⁸. W pobliżu ołtarza Wniebowzięcia znajdowała się ambona. W kościele była także zamykana chrzcielnica. Wewnątrz niej, w wykonanym z brązu kociołku, przechowywano wodę święconą.

Kościół był dobrze zaopatrzony we wszystkie sorzęty i szaty liturgiczne. Do najcenniejszych należały: srebrny połączony kielich z pateną, mały połączony kielich z pateną, 2 puszki – jedna srebrna połączana z dużą czaszą, druga także srebrna ale mała i niepołączana, w której przynoszono chorym Najśw. Sakrament – przechowywane w tabernakulum w głównym ołtarzu, srebrna monstrancja z połączonym melchizedekiem, srebrny krzyż, wartosci 119 fl. (florenów), para srebrnych ampułek wartosci 43 fl., 2 korony srebrne połączone na figurze Matki Bożej Bolesnej, 13 srebrnych tablic wotywnych oraz inne klejnoty⁹.

Pod głównym ołtarzem znajdowała się murowana krypta, a przy kościele dobudowano drewnianą zakrystię, której remont przeprowadzony został przed 1614 r. W kościele, jeszcze w czasie gdy był filią Wałcza, przechowywano święte oleje. Wizytator Jan Branecki, archidiałom pszczewski¹⁰ zanotował uwagę o niewłaściwym ich przechowywaniu w zakrystii, chociaż było miejsce specjalnie do tego celu przeznaczone i zamknięte¹¹. Branecki zauważył też, że w kościele brakowało piszciny¹².

Na początku XVII w., w okresie wojen szwedzkich, kościół uległ znacznemu zniszczeniu. Do jego zubożenia przyczyniła się także kradzież, której dopuszczono się w budynku kościelnym¹³.

W 1660 r. biskup poznański, Wojciech Tholibowski, wyniósł kościół skrzatuski do rzędu parafialnych i 14 listopada tego roku

⁷ Tamże, k. 344; AV 14, k. 31v; APS, A. Delert, dz. cyt., s. 6.

⁸ APS, A. Delert, dz. cyt. s. 6.

⁹ AAP, AV 10, k. 344v-345.

¹⁰ J. Nowicki, dz. cyt. s. 187.

¹¹ AAP, AV 10, k. 344v; por. *Visitatio archidiaconatus postaniensis: earum ecclesiarum quae per ipsum Illustrissimum D[ominum] C[anonicum] C[anonicum] P[osnaniensem] V[irum] M[agnificem] non sunt visitate A[nno] D[omi]ni MDCXXVIII a Świątosłao Strzałkowski Archidiacono Posnanniesis (AV 7), k. 10v; AW 14, k. 31v.*

¹² AAP, AV, 10, k. 344v.

¹³ APS, A. Delert, dz. cyt., s. 3.

dokonał konsekracji głównego ołtarza pod wezwaniem Wniebowzięcia NMP. Tego dnia biskup udzielił także sakramentu bierzmowania 86 osobom¹⁴. Przepuszcza się, że przy tej okazji umieszczono w kościele nowy drewniany krzyż¹⁵.

1.2. Nowy kościół

Trzeci kościół, do dziś istniejący, został wystawiony dzięki hojności Wojciecha Brezy, kasztelana poznańskiego i starosty nowodworskiego. Powodem tej fundacji była wdzięczność Brezy za łaski otrzymane od Boga za przyczyną Maryi, czczonej w cudownej figurze Matki Bożej Bolesnej oraz przykład króla Jana III Sobieskiego, który otaczał szczególną czcią i obdelał licznymi darami łaskami słynące wizerunki Matki Bożej¹⁶.

1.2.1. Budynek kościelny

Budowę kościoła rozpoczęto już przed rokiem 1683. Wskazuje na to uwaga zanotowana w księdze zmarłych, która po datą 20 listopada tegoż roku wspomina o nowym kościele¹⁷. Prace budowlane mnuszały posuwać się powoli, ponieważ dopiero w 1987 r. w ścianę wschodnią kościoła wmurowano kamień węgielny¹⁸. Według wcześniejszych opracowań nowa świątynia miała powstać w miejscu

¹⁴ AAP, AV 14, k. 31v, APS, *Metrica Baptisatorum, Copularotum et Mortuorum Ecclesiae Skrzetusiensis Post spoliationem eiusdem ab incursione Suecorum factom novissime Per me Patrem Jacobum Skrzetusensem edita et conscripta. Anno Reparatae Salutis MDCLVIII die prima Inauary (Metrica), Varia, s. 9: „Anno Domini Millesimo Sexcentesimo die vero decim[am] quarta Novembris in Villa Skrzetusiensis in Ecclesia[e] Paroachiali Illustrissimus et Rfevere]indissimus D[omi]nus Alberstus Tholibowski Dei et Sancta Sedis Ap[os]t[oli]ce gratia Episcopus Altare maius in honorem Assumptionis Beatissimae Virginis Mariae consecravit in quo Reli[n]quas Sanctorum Anibalis et dierum Martirum incusit. Ibidemquae Sacramentum Confirmationis Susperunt m[umer]o Octuaginta Sex”.*

¹⁵ J. Hübner, *Monografia Kościoła Wniebowzięcia NMP w Skjrztatuszu*, Warszawa 1980, s. 25, maszynopis.

¹⁶ AAP, *Visitatio Perillustris et Reverendissimi Domini Nicolai Zalaszowski [Iuris] U[triusque] D[io]c[es]e Prothonotarij Apostolici Ecclesiae Cathedralis Posnaniens[is] Primarij Archidiaconi Anno Domini 1696 to (AV 18), k. 557v; Acta Visitationis Illustrissimi et Reverendissimi Domini Josephi Thaddei de Kiekrz Kierski Deo et Apostolicae Sedis Gratia Episcopi Bolinensis Suffraganei Custodis Cathedrali Vicarii in Spirituibus et Officialis Generalis Postaniensis ab Illustrissimo et Reverendissimo Domino de Bezdán Hosis Loci Ordinario feliciter moderno Episcopo postaniensi Specialiter pro Decanatu Czarncoviensi Deputati visitatoris Anno 1738 inhoatt et assumptis sibi variis eiusdem Actus Secretariis pro exigentia et necessitate loci continuat (AV 26), k. 118v APS, A. D e l e r t, dz. cyt. s. 3-4,*

¹⁷ APS, *Metrica, Liber Mortuorum (LM)*, s. 8.

¹⁸ Data na kamieniu węgielnym wmurowanym w zewnętrzną stronę ściany prezbiterium na wysokości 2 m od ziemi.

dawnego kościoła¹⁹. Należy jednak sądzić, że nowy kościół wybudowano obok starego. Przepuszczenie takie nasuwa uwaga uczyniona w księdze zgonów. Pod datą 10.I.1695r. dowiadujemy się, że zmarłego pochowano obok kościoła starego, natomiast w dniu 14.II.1695 odbył się pogrzeb obok nowego kościoła²⁰. Potwierdzeniem takiego stanu rzeczy jest również fakt, że w trakcie robót ziemnych przeprowadzonych przy kościele w r. 1982/83 napotkano na stare fundamenty, znajdujące się po stronie południowej obecnej świątyni, które zwrócone są prostopadle do bryły nowego kościoła. Według wszelkich danych są to fundamenty dawnego kościoła.. Wniosek stąd, że przez pewien okres czasu istniały równocześnie dwa kościoły. Stary kościół najprawdopodobniej rozebrano w 1696 r. po zakończeniu budowy nowego kościoła w 1694 r.²¹. W roku następnym (1697) biskup poznański, Stanisław Witwicki, dokonał erekcji i dotacji kościoła²².

¹⁹ APS, A. Delert, , dz. cyt. s. 4; J. Łukasiewicz, *Krótki opis historyczny kościołów parochialnych, kościółków, kaplic, klasztorów, szkółek parochialnych, szpitali i innych zakładów dobroczynnych w dawnej diecezji poznańskiej*, t. I, Poznań 1858, s. 4; E. Cahier, *Powiat walecki w XVI stuleciu. Szkic geograficzno-historyczny*, Poznań 1886, s. 49; J. Korytkowski, *Brevis descriptio historico-geographica ecclesiarum Archidiecesis Gnesnensis et Postaniensis*, Gnesnae 1888, s. 246.

²⁰ APS, Metrica, LM, s. 14.

²¹ AAP, AV 26, k. 118v; J. Korytkowski, dz. cyt., s. 246; J. Hübner, dz. cyt. s. 8; Ks. Delert w swoim opisie historii mylnie podaje rok 1607 jako zakończenie budowy kościoła, por. APS, A. Delert, dz. cyt., s. 3-4. Według *Słownika geograficznego Breza* zakończył budowę kościoła w roku 1644. Jest to pomyłka spowodowana najprawdopodobniej błędem drukarskim – por. *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich* (SGKP), red. F. Sulimierski, B. Chlebowski, W. Walewski, t. X. Warszawa 1888, s. 725.

²² AAP, *Visitatio ecclesiarum in Archidiaconatu Postaniensi de speciali mandato excelentissimi Illustrissimi et Reverendissimi Domini, Domini Joannis Joachimi comitis de Czekanniewice Carlo Episcopus Postaniensis per Perillustrem Franciscum Libowicz I[ilustris] Th[eologiae] et U[triusque] I[uris] D[octorem] Cath[edra]lem Canonicum Prae[ca]e [ptum] Lesnensis] Generalem Visitatorem expedita, Annis Domini 1726, 1727, 1728 (AV 20), k.306; *Acta causarum et actionum, sententiarum, diffinitivarum, quam interlocutoriarum, inscriptionum, obligationum, quietationum, contraversiarum, et contractuum. Coram Iudicæ Perillust[ri]s et Revere[n]d[issi]mi Domini IOANNIS BRANECKI I[uris] U[triusque] D[octori] Archidiaconi Psczenen[si] Schol[ast]ici Varsaviens[is] Episcopatus Postanien[si]s in absentia Ill[ust]ri[ss]i[m]i et Revere[n]d[issi]mi Dimini ANDREAE de Szoldry SZOŁDRSKI, Dei et S[an]c[t]ae Sedis Ap[osto]licae gratia EPISCOPI POSNAN[ien]s[is] Limina BB. Petri et Pauli Apostolarum iuxta P[er]scriptum sacrarum constitutorum Apostolicarum visitantis, ADMINISTRATORIS. Ab. Anno Millesimo sexcentesimo Trigesimo Nono, Die ultima mensis Decemb[ri]s incept[um] et usq[ue] ad Annum Millesimum Sexcentessimum Quadragesim[um] Primum finit[um] Per me Michaellem Hebdowski Sacra Auctoritate Publicum et actorum sue Revere[n]d[issi]mae Paternitatis n[umer] o NOTARIUM iuxta debitam Iuris formam conscripta[m], concordata[m] et confrontata[m] et confrontata [m] (AC 195), k. 30;**

Architektem nowego kościoła był Borejsza. Z racji obecności w nim Cudownej Piety plany kościoła zakładały jego pielgrzymkowy charakter. Powstał on jako budynek jednonawowy, wzorowany na świątyniach wznoszonych w okresie baroku przez zakon jezuitów. Wykonano go z cegły, otynkowano, przykryto dwuspadowym dachem i pokryto dachówką. Kościół orientowany jest ku wschodowi²³. Wnętrze salowe o 5 przęsłach, którego wymiary wynoszą 41,4 m dł., 13,2 m. szer. i 23,9 m wys., zwieńczone jest barokowym sklepieniem kolebkowo-krzyżowym²⁴. Przestrzeń wewnętrzna podzielona została przez 12 pełnoplastycznych kolumn zwieńczonych drewnianymi kapitelami korynckimi, między którymi znajduje się 12 arkadowych nisz z okrągłymi oknami. Ponad kolumnami biegnie szeroki rytmicznie łamany gzyms, zwieńczony galerią z tralkowatą balustradą. Nad galerią w nawie znajduje się 10 podłużnych okien zamkniętych półkoliście, a w prezbiterium są 2 okrągłe okna. Wewnętrzna masa kościoła jest delikatnie podzielona pilastrowaniem. Bardziej dekoracyjna jest fasada zachodnia. Nad 4 masywnymi kolumnami na wysokich cokołach wznosi się szczyt z dwiema kondygnacjami kolumnienek, zamkniętymi półokrągłym tympanonem o wpływach renesansowych²⁵. W elewacji frontonu wykonano 5 wnęk, w które wstawiono między innymi drewnianą rzeźbę NMP Niepokalanie Poczętej (umieszczono ją we wnęce na głównych drzwiach), oraz drewniane rzeźby św. Grzegorza i św. Jakuba Starszego o wysokości 1,8 m²⁶.

Przy prezbiterium od strony północnej znajduje się murowana zakrystia. Jej dach pokryty został dębowym gontem, natomiast sufit był murowany. Zawiera on pewne elementy form gotyckich, dość długo utrzymujących się na tym terenie. Świadczy o tym wieloboczne zamknięcie zakrystii, oraz stosunek szerokości nawy do jej wysokości (1:1,7)²⁷. Zakrystia zaopatrzona została w 4 prostokątne okna. W roku 1746 została założona nowa drewniana rynna, ale wykonano ją ze słabego drewna, dlatego też Krystian Strech, wikariusz skrzatuski, nie przypuszczał, aby służyła przez długi czas²⁸.

²³ AAP, AV 18, k. 557v.

²⁴ 132 x 42 x 76 stó – APS, *Opis Kościoła Parafialnego w wsi Skrzetusz w powiecie waleckim departamencie kwidzińskim położonego roku 1831 dnia 28 miesiąca stycznia sporządzony (akta wizytacji dziekańskiej) (AWD 1831); s. 1; I. Ichnatowicz, *Vademecum do badań nad historią XIX i XX wieku*, t. I, Warszawa 1967, s. 34.*

²⁵ J. Deresiewicz, *Pomorze Zachodnie*, Poznań 1949, s. 562-563.

²⁶ APS. L. K. onserwator, *Katalog zabytków*, Skrzetusz 1965, nr 230-232.

²⁷ AAP, AV 18, k. 557v; AV 26, k. 121; J. Deresiewicz, dz. cyt., s. 563.

²⁸ AAP, *Metrica, Liber Copulatorum (LC)*, s. 58.

Pod kościołem wybudowano jedną dużą kryptę, zajmującą większą część całej powierzchni. Przeznaczono ją do chowania ciał zmarłych²⁹.

Kościół zamykano na dwuczęściowe drewniane drzwi, znajdujące się w ścianie frontowej³⁰. Były również dwa wejścia boczne, jedno od strony północnej drugie od strony południowej. Budowę kościoła zakończono w 1696 r. ale był to jedynie stan surowy, bowiem w 1696 r. wizytator Mikołaj Zalasowski zanotował, że zarówno kościół jak i zakrystia nie były jeszcze wykończone, a wstawiono na razie tylko 9 okien³¹.

1.2.2. Wystrój kościoła

Prace przy wykonywaniu i renowacji polichromii kościoła trwały na przestrzeni lat 1698-1919³². Wszystkie malowidła w kościele powstawały techniką al fresco i z niewielkimi uzupełnieniami późniejszych restauratorów przetrwały do naszych czasów w formie oryginalnej. Z powodu braku jakichkolwiek informacji nie wiadomo, kto jest ich autorem.

Całą absydę prezbiterium wypełniają iluzjonistyczne freski obrazujące historię kościoła skrzatuskiego. Z prawej strony przedstawiony jest drewniany kościół z 1572 r. a nad nimi otoczona blaskiem cudowna figura Matki Bożej. Powyżej w medalionach znajdują się sceny związane z dziejami figurki spisany w 1777 r. przez ks. Andrzeja Delerta, wikariusza skrzatuskiego: protestanci usiłujący zniszczyć figurkę Matki Bożej i garncarz niosący ją na rękach. Z lewej strony prezbiterium fresk przedstawia obecnie istniejącą świątynię, jako miejsce szczególnie wybrane przez Matkę Bożą oraz cud wskrzeszenia chłopca z Witankowa, którego – jak mówi tradycja – matka wiozła w trumnie na pogrzeb do Skrzatusza. W medalionie jest portret Wojciecha Brezy, ukazanego w zbroi i peruce zgodnie ze stylem epoki. Obok, również w medalionie, znajduje się obraz kobiety z niemowlęciem na ręku, klęczącej przed Wizerunkiem Skrzatuskim. Konserwatorzy niemieccy uważali, że jest to trzecia żona Brezy, Teresa Opalińska (+ 1703), która urodziła mu pierwsze dziecko. Właśnie z wdzięczności za dziecko Breza miał

²⁹ AAP, AV 20, k. 306; APS, AWD 1831, s. 3.

³⁰ AAP, AV 18, k. 557v; APS, AWD 1831, s. 3.

³¹ AAP, AV, 18, k. 557v.

³² Wskazują na to daty umieszczone na fryzie poniżej gzymsu. Po prawej stronie nad drzwiami widnieje data 1698, a na ścianie przeciwnej w tym samym miejscu rok 1919.

³³ APS, K o n s e r w a t o r, dz. cyt. nr 189.

wybudować Matce Bożej Skrzatuskiej nową świątynię³³. Na ścianie wschodniej za ołtarzem głównym fresk przedstawia chóry anielskie.

W 1726 r. sklepienie kościoła nie było jeszcze otynkowane. Kontynuowano bowiem prace rekonstrukcyjne obsuniętego w 1724 r. stropu³⁴. Obecne freski na sklepieniu powstały między rokiem 1738 a 1738, co nie wyklucza, że inne malowidła na sklepieniu istniały wcześniej, ale uległy zniszczeniu³⁵. Iluzjonistyczne freski sklepienia przedstawiają Chrystusa jako Sędziego, Maryję w chwili Zwiastowania, Ofiarowanie Dzieciątka Jezus w świątyni, Matkę Bożą jako Niepokalaną. Nawiedzenie św. Elżbiety i Boga Ojca w Glorii. W lunetach nad prezbiterium zilustrowano symbole wiary i sakramentów świętych, a nad nawą wezwania Litanii Loretańskiej. Ściana nad chórem została ozdobiona wizerunkiem Chrystusa Ukrzyżowanego. Fryz pod gzymsem i nad wnękami bocznych ścian posiada dekoracyjne motywy roślinne. W oknach prezbiterium wstawiono (kiedy i przez kogo nie wiadomo) dwa witraże ze scenami Wniebowzięcia NMP i Jej Ukoronowanie w niebie³⁶.

1.2.3. Wyposażenia kościoła

Kościół otrzymał również bogate wyposażenie. Całe wnętrze i jego wystrój zostały podporządkowane kultowi cudownej figury Matki Bożej Bolesnej. Rzeźba pochodzi z początku XV w. i wykonana jest w stylu gotyckim z drewna lipowego przez nieznanego artystę. Jej wysokość wynosi 80 cm i cała pokryta jest polichromią. Figura przedstawia Matkę Bożą siedzącą frontalnie i trzymającą Chrystusa zdjętego z krzyża, którego ciało z nogami ugiętymi w kolanach wsparte jest na prawym ręku Madonny. Lewa ręka Matki Bożej podtrzymuje uniesioną ku górze dłoń Chrystusa. Maryja ubrana jest w suknię, płaszcz i zawitkę. Zawitka opada po bokach twarzy symetrycznymi fałdami. Fałdy płaszcza i sukno grubo rzeźbione, załamane na kolanach spływają na boki w obfitych poszarpanych splotach, znad kolan opadają pionowo. Na głowy Maryi i Chrystusa założono późniejsze metalowe korony³⁷. Figurę ustawiono w głównym ołtarzu nad tabernakulum w specjalnie zamykanej wnęcie,

Ołtarz główny wykonany z drewna powstał w 1696 r. W owym czasie był to ołtarz jedyny³⁸. Na mensie ustawiono tabernakulum, w wokół niego wykonano rzeźbione elementy roślinne i postacie

³⁴ AAP, AV 20, k. 306.

³⁵ AAP, AV 26, k. 118v.

³⁶ APS, K onserwator, dz. cyt. nr 189.

³⁷ APS, K onserwator, dz. cyt. nr 217.

³⁸ AAP, AV 18, k. 557v.

aniołów otaczających również skrzatuską Pietę. Wszystko to bogato połączane złożyło się na efektowne retabulum. Nad ołtarzem ustawiono kilkumetrową konstrukcję bogato zdobioną i złoczoną konfesję, wspartą na 4 skrzyżowanych kolumnach. Na szczycie umocowano statuetkę Niepokalanej. Ołtarz wokół otoczony został balustradą. Ze starego kościoła przeniesiono amensę ołtarzową, konsekrowaną przez biskupa Tholibowskiego. Konsekracji nowego kościoła i istniejącego w nim ołtarza dokonał w niedzielę „Laetare” tj. 6.III.1701 r. biskup Hieronim Wierzbowski, sufragan poznański. Kościół i ołtarz otrzymały tytuł Wniebowzięcia NMP. Pierwsza niedziela po święcie św. Łukasza Ewangelisty została wyznaczona jako rocznica konsekracji tegoż kościoła³⁹. Na początku XVIII w. powstały w kościele jeszcze 4 ołtarze boczne. Pierwszy po lewej stronie (a cornu Ewangelii) pod wezwaniem Najświętszego Różańca. W ołtarzu znajdował się wizerunek NMP⁴⁰. Od roku 1800 ołtarz stojący na tym samym miejscu jest poświęcony św. Rodzinie, a pochodzi on z połowy XVII w.⁴¹. Jest to ołtarz drewniany, barokowy z rzeźbami Mojżesza i Aarona. Być może jest to ten sam ołtarz tylko o zmienionym tytule.

Obok niego wystawiony został ołtarz św. Józefa⁴². Jest to ołtarz regencyjny z kolumnami i pilastrami oraz postaciami aniołów i rzeźbą przedstawiającą św. Józefa trzymającego na rękach Jezusa. W górnej jego części jest tympanon z płaskorzeźbą przedstawiającą Oko Bożej Opatrzności. W pobliżu tego ołtarza znajdowała się także niekonsekrowana mensa. Najprawdopodobniej była przeznaczona pod planowany ołtarz, którego z niewiadomych przyczyn nie wybudowano. W następnych latach nie ma także wzmianek o istnieniu mensy⁴³.

Po stronie prawej (a cornu epistofae) powstał większy ołtarz przedstawiający Ukrzyżowanie Chrystusa. Cały został wykonany z drewna, rzeźbiony i częściowo połączony⁴⁴. Krzyż z ołtarza pochodzi z 1660 r. i najprawdopodobniej został przeniesiony z dawnego drewnianego kościoła. Umieszczono tam również figury Maryi i św. Jana. W XIX w. cały ołtarz został przekształcony otrzymał architektoniczną konstrukcję⁴⁵.

³⁹ AAP, AV 20, k. 306; AV 26, k. 118v T. Wierzbowski, dz. cyt. s. 47.

⁴⁰ AAP, AV 20, k. 307; AV 26, k. 120.

⁴¹ AAP, *Visitatio decanatus valcensis a Josepho Stanislawo Dalski Judice Delegato et officiali in Pruthenia Occidentali Posnaniensi Praeposito Valcensi et Człopiensi expedita 1800-1801* (AV 40), k. 28.

⁴² AAP, AV 20, k. 307; AV 26, 120.

⁴³ AAP, AV 20, k. 307; por. AV 26; AV 40.

⁴⁴ AAP, AV 20, k. 307; AV 26, k. 120v.

Wszystkie te ołtarze w 1727 r. posiadały mensy murowane i konsekrowane przez biskupa Hieronima Wierzbowskiego, sufragana poznańskiego, ale dokument wizytacyjny nie podaje daty ich konsekracji⁴⁶.

W roku 1715 Jan de Osten ufundował ołtarz Świętych Aniołów Stróżów i ofiarował 3 tys. fl. Akt erekcyjny gwarantował roczny dochód w wysokości 210 fl. Prace rzeźbiarskie dla ołtarza powierzono firmie żydowskiej z Piły, a nad jego wykonaniem czuwał przyszły altarzysta, Franciszek Pruss. Na budowę wpłynęły także ofiary złożone przez Żydów i wiernych z Piły Dnia 11.II.1716 r. pieniądze zapisano na dobrach pilskich synagogi żydowskiej. Za te legaty przyszły altarzysta był zobowiązany do odprawienia dwóch Mszy prześlagalnych⁴⁷. Ołtarz został usytuowany po prawej stronie. Posiada on dwie skręcone kolumny, wykonany jest z bogato rzeźbionego drewna i częściowo złożony. Obrazy w ołtarzu przedstawiają w centrum Anioła Stróża, w górnej części Michała Archanioła, natomiast w predelli Tobiasza z Aniołem Rafałem. Mensa ołtarza jest murowana i konsekrowana⁴⁸. Ołtarz Aniołów Stróżów posiadał oddzielne paramenta, ufundowane w większości przez ks. Franciszka Prussa, które przechowywano w zakrystii⁴⁹.

W 1696 r. były również małe organy, potocznie nazywane „pozytywem”⁵⁰.

Umieszczone zostały na drewnianym chórze, wspartym na dwóch drewnianych kolumnach. Jednak obsuwający się 1724 r. strop bardzo je zniszczył. Uszkodzone zostały również ołtarze, część chóru, malowidła i dębowa posadzka, którą do tego czasu położono. Zaraz przystąpiono do koniecznego remontu, który trwał jeszcze w 1727 r. ponieważ w tym czasie w kościele znajdowały rusztowania⁵¹. Nieco później rozpoczęto budowę nowych organów. Organy większe z pedalem ustawiono na chórze i połączono z naprawionymi organami mniejszymi. Ukończono je przed 1738 rokiem⁵². Na chór, galerijkę i strop kościoła prowadzą murowane kręte schody w kształcie maszty, wykonane w południowo-zachodniej części kościoła. Na parapecie chóru zostały umieszczone 2 drewniane polichromowane rzeźby muzykujących aniołów⁵³.

⁴⁵ J. H ü b n e r, dz. cyt. s. 25.

⁴⁶ AAP, AV 20, k. 307.

⁴⁷ APS, *Erectio Altaris sub tit: S. Angeli Custodis in Ecclesia Parochiali Skrzetuszensis*, 30 października 1715r.; AAP, AV, 20, k. 307-307v.

⁴⁸ AAP, AV 20, k. 307.

⁴⁹ AAP, AV 26, k. 135v-136v.

⁵⁰ AAP, AV 18, k. 557v.

⁵¹ AAP, AV 20, k. 306, 308; APS, AWD 1831, s.3.

⁵² AAP, AV 26, k. 121, AV 40, k. 28v.

⁵³ APS, K o n s e r w a t o r, dz. cyt. nr 233.

W dokumentach wizytacyjnych z 1727 r. wymieniona jest również ambona⁵⁴. Zająła ona miejsce po lewej stronie na filarze pomiędzy ołtarzem świętego Różańca (poźniej św. Rodziny) a ołtarzem św. Józefa. Bogato rzeźbiona i częściowo złożona ambona posiada na koszu przedstawienie błogosławiącego Chrystusa i 4 Ewangelistów. Przy ołtarzu św. Różańca na ażurowej podstawie stała zachowana do dzisiaj drewniana ośmioboczna chrzcielnica. Wewnątrz znajdowało się drewniane naczynie na wodę święconą⁵⁵.

W kościele było także 5 konfesjonałów, które zostały ustawione pod ścianami. W 1738 r. istniały tylko trzy z nich. W nawie i prezbiterium znajdowały się ławki⁵⁶. Malowidła wykonane na ławkach obrazują niektóre cuda, jakie spisano w księgach parafialnych.

Do wyposażenia kościoła w 1696 r. należały także 3 srebrne wiszące lampy. Jedna wielka i dwie mniejsze. Każda z nich była ozdobiona srebrnymi łańcuszkami. Fundatorem jednej mniejszej lampy, wyróżniającej się tym, że na łańcuszkach wykonano różyczki, był pan Tuszyński⁵⁷. Wszystkie lampy uległy zniszczeniu w 1724 r. dlatego też przed ołtarz główny w 1727 r. wykonano nowy srebrny żyrandol ważący ok. 2 kg (4 funty), którego na razie nie wieszano z powodu stojących wewnątrz kościoła rusztowań. W ciągu następnych lat został ufundowany drugi żyrandol, ale drewniany. Dzięki temu w 1738 r. wizytator Józef Kierski, biskup boliński mógł zanotować, że „w czasie uroczystych świąt świecą dwa żyrandole”⁵⁸.

Wokół kościoła na głowicach kolumn ustawiono dwumetrowej wysokości drewniane figury 12 Apostołów. Rzeźby przedstawiają od lewej strony: św. macieja, św. Tomasza, św. Szymona, św. Jakuba Młodszego, św. Pawła, św. Mateusza, św. Bartłomieja, św. Judę Tadeusza, św. Piotra, św. Jana, św. Filipa, i św. Jakuba Starszego. Trudno ustalić kiedy zostały tam umieszczone, ponieważ dokumenty wizytacji biskupów nic na ten temat nie mówią. Natomiast badania konserwatorskie wykazały, że figury sięgają końca XVII w.⁵⁹. Pierwsza wzmianka archiwalna o nich pochodzi dopiero z 1831 r.⁶⁰. Z obecnie istniejących, rzeźby: św. Tomasza, św. Mateusza, św.

⁵⁴ AAP, AV 20, k. 306.

⁵⁵ T a m ż e, k. 307v; AV 26, k. 120.

⁵⁶ AAP, AV 26, k. 121; AV 40, k. 28v.

⁵⁷ AAP, AV 18, k. 558.

⁵⁸ AAP, AV 20, k. 308; AV 26, k. 120; APS, AWD 1831, s. 4-5; J. Nowacki, dz. cyt. s. 189; 1 funt = 0,467711 kg – I. Ichnatowicz, dz. cyt. s. 53.

⁵⁹ APS, K o n s e r w a t o r, dz. cyt. nr 219-226; J. Heise, *Die Bau und Kunstdenkmäler der Provinz Westpreussen*, z IV, Gdańsk 1887, s. 448.

⁶⁰ APS, AWD 1831, s. 3-4.

Macieja, św. Jakuba Starszego i św. Bartłomieja pochodzą z połowy XIX w. i są przypuszczalnie kopiami figur z XVII w.⁶¹

W XVII w. do wyposażenia ołtarzy należały również krzyże. Na ołtarzu głównym znajdowała się drewniana i polichromowana barokowa pasyjka o wymiarach 93 x 30 cm. Na wysokim cokole umocowano krzyż, pod którym stoją trzy Marie oplakujące śmierć Chrystusa, przedstawione w dynamicznych pełnych rozpaczy pozach. Chrystus z głową pochyloną na prawe ramię i ciałem swobodnie przylegającym do krzyża. Perizonium jest wąskie, mocno rozwiane. Na cokole ornament z campanulli i owalny otwór, w którym umieszczono trupa czaszkę. Zakończenie krzyża, szaty i ornamenty złożone. Na ołtarzach bocznych ustawiono dwa inne krzyże. Jeden wielkości 80 x 24 cm, drewniany, malowany na czarno. Gzysy i perizonium są złożone. W podstawę wmontowano podkolorowany miedzioryt wyobrażający „Upadek pod krzyżem”. Drogi o wymiarach 92 x 32 cm w podstawie posiada podkolorowane miedzioryty: Ecce Homo, Mater Dolorosa, Biczowanie, Cierniem koronowanie. W kościele znajdowały się jeszcze 4 krzyże. Dwa z nich, które przetrwały aż do naszych czasów, to krzyże procesyjne, natomiast dwa inne nie zachowały się wcale⁶².

Kościół w Skrzatuszu od początku był bogato zaopatrzony w sprzęty kościelne, szaty liturgiczne oraz wota i dary składane Matce Bożej Skrzatuskiej. Część tych przedmiotów została przeniesiona ze starego kościoła, ale było też dużo takich, które zostały ufundowane później. Dokument wizytacyjny z 1696 r. wymienia między innymi: 1 monstrancję srebrną pozłacaną, 5 kielichów srebrnych pozłacanych, srebrny krzyż, srebrny trybularz i łódkę, 2 korony srebrne i wykładane szlachetnymi kamieniami, 61 dużych srebrnych tablic wotywnych oraz 98 mniejszych wot, liczne klejnoty, 24 ornaty, 2 dalmatyki, 10 antepediów, 22 welony, 12 burs z pałkami, 15 komży, 3 mszały oraz inne księgi liturgiczne⁶³.

Większą uwagę należy poświęcić monstrancji, która odnowiona w 1867 i 1960 r. zachowana została do naszych czasów. W nocy z 5 na 6 października 1980 r. do kościoła dokonano włamania w celach rabunkowych i wraz z przechowywanymi tam 2 kielichami skradziono także monstrancję. Powstała ona w warsztacie nieznanego artysty. Wykonana została ze srebra i pozłocena. Jej wymiary wynosiły 28 x 76 cm. Stopa monstrancji była owalna, profilowana, bogato zdobiona ornamentem kwiatowym i trybowanymi przedstawieniami chusty Weroniki oraz symbolami Męki: kogut ze skrzyżowaną palmą

⁶¹ APS, K onser wator, dz. cyt. nr 218, 220, 225, 226, 229.

⁶² APS, AWD 1831, s.6; APS K onser wator, dz. cyt. nr 235-238, 240.

⁶³ AAP, AV, 18,k. 558-560v.

i biczem oraz kielich. U podstawy nodusa nałożone zostały 2 plastyczne, uskrzydłone aniołki. Nodus posiadał kształt gruszki, cały pokryty ornamentem wici roślinnej i uskrzydłonych główek anielskich, zakończonych figurką kłęzącego anioła trzymającego na barkach puszkę w kształcie Piety Skrzatuskiej. Puszczę otoczoną promieniami wieńczył krzyżyk z oprawnym w środku szmaragdem. W piersi Matki Bożej były przedstawienia siedmiu wbitych mieczy a nad głową aureola z różnych kamieni. Na krawędzi stopy znajdowała się punca obrazująca anioła⁶⁴. Monstrancja ważyła 2,3 kg (5 funtów)⁶⁵.

Sprzęty kościelne przechowywano początkowo w nawie kościoła w dobrze zabezpieczonym miejscu. Z chwilą ukończenia zakrystii zaopatrzone ją w 3 szafy, żelazem obite skrzynie oraz dobrze zamknięte drzwi. Następnie przeniesiono do niej całą argenterię, szaty i bieliznę kościelną⁶⁶. W zakrystii znajdował się także mosiężny lawetarz, i cynowy kociołek do wody święconej⁶⁷. Oleje święte przechowywano w cynowym naczyniu umieszczonym w obszernym armarium znajdującym się w wielkim ołtarzu. Po obsunięciu się stropu przeniesiono je do zakrystii i zamknięto w armarium wykonanym w ścianie. Kiedy uprzątnięto kościół i usunięto część uszkożeń, oleje zajęły dawne miejsce. W następnych latach zostały ponownie przeniesione i umieszczone w armarium na ołtarzu św. Rożańca⁶⁸. Kościół wyposażony był także w sakrarium⁶⁹. Liczba sprzętów, szat i bielizny kościelnej wzrastała tytułem darowizn lub kupna za pieniądze kościelne⁷⁰.

Pod koniec XVIII w. kościół w Skrzatuszu przeżywał szczyt swojej świetności. Nie trwał on jednak długo. Po pięciu latach od wizytacji Józefa Dalskiego, proboszcza waleckiego (1800-1801) kościół znajdował się w stanie dużego zaniedbania. W celu zabezpieczenia kościoła przed zawaleniem przywrócenia dawnego wyglądu przeprowadzono 3 remonty. Pierwszy za księdza proboszcza Tuszyńskiego w 1859 r., następny w 1878 i 1909r. przez księdza proboszcza Krygera⁷¹. Po II wojnie światowej ostatni remont kościoła odbył się w latach 1979-1980, dokonany przez księdza proboszcza Stefana Kiełińskiego, salezjanina.

⁶⁴ APS, Konserwator, dz. cyt. nr 242-244.

⁶⁵ APS, AWD 1831, s. 4; I. Ichnatowicz, dz. cyt. s. 53.

⁶⁶ AAP, AV 20, k. 308; AV 26, k. 121; APS, AWD 1831, s. 5-6.

⁶⁷ AAP, AV 20, k. 308; APS, AWD 1831, s. 3.

⁶⁸ AAP, AV 20, k. 307v; AV 26, k. 120.

⁶⁹ AAP, AV 20, k. 308.

⁷⁰ Np. w roku 1668 Anna Konstancja Breza ufundowała atlasowy welon z koronkami przeplatanymi złotem i srebrem – APS, Metrica, Varia, s. 10; AAP; AV 18, k. 558v; APS, AWD 1831, s. 7.

⁷¹ J. Hübner, dz. cyt. s. 11.

2. KOŚCOŁY FILIALNE

Praca duszpasterska w parafii Skrzatusz prowadzona była również w oparciu o filie, które posiadały własne kościoły.

2.1. Kościół w Różewie

Jednym z nich był kościółek w Różewie. Kiedy i kto wybudował pierwszy kościół w Różewie nie wiadomo. Przypuszczalnie istniał już przed 1400 r.⁷² Ksiądz Józef Nowacki uważa jednak, że pobudowany został dopiero około 1449 r. w związku z lokacją tej wsi⁷³. W okresie wzmoczonych wpływów reformacji od poł. XVI w, kościół dostał się w ręce protestantów⁷⁴. Pod zarząd biskupa poznańskiego powrócił po 1603 r. dzięki staraniom króla Zygmunta III i starosty wałeckiego Hieronima Gostomskiego, kiedy to Różewo zostało przyłączone do parafii w Wałczu. Biskup Andrzej Opaleński w 1608 r. zatwierdził taki stan⁷⁵. W 1628r. podczas wizytacji parafii wałeckiej Różewo wymienione zostało jako wieś filialna Wałcza. Nie ma tam jednak jakiegokolwiek wzmianki o kościele⁷⁶. Kościoła nie było również w 1696 r.⁷⁷. Być może rozebrano go w okresie reformacji, a odbudowano dopiero na przełomie XVII i XVIII w.⁷⁸. Pieniądze na jego odbudowę dali sami mieszkańcy Różewa i 28.I.1708 r. złożyli w Wałczu poręczenie, zabezpieczające dochód na budowę kościoła. Część z tych pieniędzy przeznaczono również proboszczowi lub wikaremu, ale pod warunkiem, że będą sprawować w tym kościele posługę duszpasterską⁷⁹. Jeszcze tego samego roku rozpoczęto budowę nowego kościoła⁸⁰.

⁷² E. Callier, dz. cyt. s. 47.

⁷³ J. Nowacki, dz. cyt. s. 387.

⁷⁴ Z. Boras, dz. cyt. s. 37; J. Nowacki, dz. cyt. s. 554.

⁷⁵ AAP, *Acta Causarum Ill[ust]r[iss]i[m]i ac R[everendiss]i[m]i D[omi]ni Andreae de Bnin Opaliński Dei Gratia Epi[sco]pi posnan[iensis]. Annorum 1607-1610 (AE XX), k. 29nn; Acta ACTorum, causarum, obligationum, quietationu[m], conflitutionum et aliorum contractuum coram R[evere]n[d]issim[o] D[omi]no Casparum Hap. Sacra Theologiae et I[ur]is U[triusque] D[octorem] Archidiacono Szrzen[is] Ill[ust]r[iss]i[m]i ac R[evere]n[d]issim]i Domini D[omi]ni Andrae de Bnin Opaliński Dei gratia Epi[sco]pi Posn[an]ensi in absentia in Sp[irit]ualibus Administratore Anno D[omi]ni Millesimo Sexcentesimo Decimo, prima Me[n]sis Septembris Indictione octava Pontificatus S[an]cti[s]s[im]i in Chr[ist]o Patris et D[omi]ni D[omi]ni Pauli Divina Providentia Papae eius nominis, quinti, per me Albertum Gosthowski Sacra[um] auctoritate Notarium deputatum, Oservata (AE XXI), k. 79v, 151-154, 287v; Acta causarum z lat 1613-1618 (brak strony tytułowej) (AC 137), k. 90, 220.*

⁷⁶ AAP, AV 7, k. 9v.

⁷⁷ AAP, AV 18, k. 528v.

⁷⁸ J. Nowacki, dz. cyt. s. 387.

⁷⁹ AAP, AV 26, k. 130v.

⁸⁰ SGKP, tIX, s. 870.

Był to mały drewniany budynek, a ponieważ Różewo było filią Skrzatusza, wizytator Franciszek Libowicz określił go mianem „capella”. Kościół nie został konsekrowany, a jedynie pobłogosławiony i od czasu do czasu sprawowano w nim Mszę św. i nabożeństwa. Wnętrze kościoła posiadało bardzo skromny wystrój. W jednym ołtarzu umieszczony był obraz św. Wawrzyńca, a na mense położono portatyl. Na wyposażenie składały się rzeczy najbardziej konieczne: mała ambona, ławki i jeden konfesjonał. Wykonany był także chór ale bez organów. Do kościoła należały jeszcze 3 ołtarzowe obrusy, 1 alba, 3 ręczniki, 1 ornat, drewniana skrzynia, i 2 chorągwie. Dochód na utrzymanie tego kościoła pochodzi z małego łanu ziemi, na którym stał kościół, a jej część oddana była pod uprząż miejscowemu nauczycielowi, Jakubowi Malachowi. Z tej ziemi zabezpieczony był również posiłek dla duchownego i organisty przyjeżdżających do Różewa na święto św. Wawrzyńca. Ekonomem kościoła w 1708 r. był Wacław Polaszkowski⁸². W czasie nieobecności sołtysa w roku 1727 rachunki przychodów i wydatków kościelnych prowadził nauczyciel⁸³. W roku 1736 kościołem opiekował się ekonom Wojciech Dumach. Mieszkał on w Różewie z żoną Zofią i córką Anną⁸⁴.

Pod koniec XVIII w. kościół uległ zniszczeniu. Na nowo odbudowano go z pieniędzy gminy w roku 1807 lub 1818 i w roku wystawienia dokonano poświęcenia kościoła⁸⁵. Był to budynek drewniany wykonany metodą pruskiego muru i pokryty gontem, posiadający także drewnianą wieżę. Wnętrze kościoła miało 15 m dł. i 8 m szer. (50 x 27 stóp). Z zewnątrz został starannie obity deskami. Kościół miał drewniane mocne drzwi, 4 okna i posadzkę ułożoną z palonych cegieł. Znajdowały się w nim: 1 ołtarz pod wezwaniem św. Wawrzyńca i 1 konfesjonał w średnim stanie. Kościół nie posiadał kaplic ani krypty do grzebania zmarłych. Nie było również chrzcielnicy, ponieważ chrzty udzielane były w kościele parafialnym w Skrzatuszu. Do kościoła dobudowana była zakrystia wyposażona w 1 szufładę i skrzynię do przechowywania sprzętów kościelnych, a wśród nich 1 srebrny kielich z pateną ważący 0,8 kg (26 lotów wagi berlińskiej)⁸⁶, 8 drewnianych posrebrzanych lichtarzy, 1 pacyfikał

⁸¹ AAP, AV 20, k. 312-312v; APS, Metrica, *Liber Baptisatorum* (LB), s. 150, 197.

⁸² APS, Metrica, LB, s. 119.

⁸³ AAP, AV 20, k. 312v.

⁸⁴ APS, Metrica, LB, s. 196.

⁸⁵ J. K o r y t k o w s k i, dz. cyt. s. 246; SGKP, t.X, s. 725; J. N o w a c k i, dz. cyt. s. 574.

⁸⁶ APS, WWD 1831, s.24-27; 1 lot = 0,014616 kg – I. I c h n a t o w i c z, dz. cyt. s. 53.

i 2 większe krzyże, 2 ornaty, bielizna kościelna, 1 antepedium i 6 wełnianych chorągwi. Wszystkie sprzęty kościelne nabywane były z kasy kościelnej. Pieniądze do kasy napływały z jednej włóki ziemi oddanej w wieczystą dzierżawę w 1748 r. Corocznie wpływało do niej 12 tal. W 1831 r. pieczę nad kasą sprawowało 2 pracowników: Andrzej Kubacki, rolnik liczący sobie 60 lat i 50-letni Jakub Bruss, także rolnik. Wizytacja dziekańska z 1831 r. zawiera rozliczenie prowizoryczne z ostatniego roku.

Stan kasy z roku przeszłego	9 tal.	10 gr.	10 fen.
Dochód z roku bieżącego	24 tal.	27 gr.	6 fen.
	<hr/>		
razem	34 tal.	8 gr.	4 fen.
Rozchód z roku bieżącego	13 tal.	22 gr.	5 fen.
	<hr/>		
pozostało	20 tal.	15 gr.	11 fen. ⁸⁷

Kościół w Różewie był filią Skrzatusza do 1922 roku i jest nią do chwili obecnej⁸⁸.

2.2. Kościół w Witankowie i Tarnowie

Na terenie parafii skrzatuskiej istniał także kościół w Witankowie. Pierwszy kościół powstał najprawdopodobniej w XIII w, z fundacji templariuszy, to których Witankowo należało już w 1251 r. Był do kościoła parafialny. Znajdował się on jeszcze w 1580 r., kiedy to rektor tamtejszej szkoły parafialnej Jakub pozwał przed konsystorz poznański plebana Wawrzyńca o 1 grzywnę zaległej pensji⁸⁹. W 1628 i 1641 r. Witankowo należało do parafii waleckiej. Nie ma żadnych wzmianek na temat kościoła⁹⁰. Natomiast w aktach wizytacji z 1696 r. Witankowo zapisano do parafii skrzatuskiej i wiemy, że wieś nie posiadała kościoła⁹¹. Widocznie utracono go w czasie reformacji lub rozebrano⁹². Kościół istniejący w Witankowie wybudowany został po 1831 r.⁹³.

⁸⁷ APS, AWD 1831, s. 22-27.

⁸⁸ J. Nowacki, dz. cyt., s. 574.

⁸⁹ AAP, *Acta coram R. FIELEIG E. Pomorski Canonico et cimisario Off[icia]lat[us], Nec non R[everendissime] D[omine] Michaele Sławieński Canonico, vicario officia]le Posnan[isiensi] per A[nnum] D[ominum] 1577-1582 (AC 125), k. 169v.*

⁹⁰ AAP, AV 7, k. 9v; AV 10, k. 344.

⁹¹ AAP, AV 18, k. 528, 563v.

⁹² J. Nowicki, dz. cyt., s. 575.

⁹³ APS, AWD 1831, s. 27.

W XVIII w. własny kościół posiadała również wieś Tarnowo. Informuje nas o nim jedyna i bardzo lakoniczna notatka w księdze zmarłych. Na jej podstawie dowiadujemy się, że w dniu 23.VIII.1776 r. odbył się pogrzeb miejscowego nauczyciela Krzysztofa Klema, którego pochowano w Tarnowie na cmentarzu obok zniszczonego kościoła⁹⁴

3. INNE OBIEKTY SAKRALNE

Nieodłącznymi obiektami sakralnymi w parafii są cmentarze i dzwonnice.

3.1. Cmentarze

W parafii skrzatuskiej znajdowały się one we wszystkich wioskach. Według dawnego zwyczaju cmentarze katolickie lokowano na gruntach przykościelnych należących do fundacji kościoła.

3.1.1. Cmentarz w Skrzatuszu

Skrzatusz posiadał własny cmentarz już w 1641 r. Był to teren wokół kościoła otoczony drewnianym ogrodzeniem i dobrze zamkniętym⁹⁵. O wcześniejszym jego istnieniu nie mamy żadnych dokumentów. Nic o nim nie wspominają notatki powizytacyjne z 1628 r.⁹⁶ Bardzo skromny opis kościoła, wówczas filialnego, nasuwa przypuszczenie, że wizytator parafii, Świętosław Strzałkowski, archidiakon poznański⁹⁷, w swoim sprawozdaniu wizytacyjnym pominął być może już wcześniej założony cmentarz. W 1641 r. na cmentarzu znajdowała się także kostnica⁹⁸. Z upływem czasu kostnica musiała ulec zniszczeniu albo rozebrano ją w związku z budową nowego kościoła, ponieważ następne wizytacje milczą na jej temat. Zapewne także z racji robót budowlanych usunięto ogrodzenie cmentarza, bowiem jeszcze w 1696 r. cmentarz nie był ogrodzony ani zamknięty⁹⁹. Cmentarz zabezpieczono należycie przed 1727 r.¹⁰⁰ otaczając go murem z polnych kamieni¹⁰¹. Całość zamykała barokowa brama z 3 łukowy-

⁹⁴ APS, Metrica, LM, s. 108.

⁹⁵ AAP, AV 10, k. 344v.

⁹⁶ AAP, AV 7, k. 9v.

⁹⁷ J.N o w a c k i, dz. cyt. s. 294, 295, 320.

⁹⁸ AAP, AV 10, k. 344v.

⁹⁹ AAP, AV 18, k. 557v.

¹⁰⁰ AAP, AV 20, k. 306.

¹⁰¹ AAP, AV 26, k. 121; APS, AWD 1831, s. 2.

mi wejściami. Część środkowa zaopatrzona była w dwuczęściowe wrota, natomiast po obu stronach znajdowały się mniejsze furtki. Bramę zdobiły dwie kolumny zwieńczone barokowym tympanem¹⁰². Cmentarz wraz z kościołem zajmował powierzchnię ok. 0,25 ha (1 morgę magdeburską)¹⁰³. W razie konieczności napraw muru mieszkańcy wioski zobowiązani byli do dostarczenia kamieni na remont, zaś murarzy opłacano z kasy kościelnej¹⁰⁴.

3.1.2. Cmentarz w Rożewie

Drugi cmentarz znajdował się przy kościele filialnym w Rożewie w 1727 r.¹⁰⁵. Zapewne założono go przed rokiem 1702., ponieważ 5 marca tegoż roku pochowano na nim zmarłego¹⁰⁶. Wraz z kościołem obejmował on powierzchnię ok. 0,17 ha (2/3 morgi). Cmentarz ogrodzono murem z polnych kamieni, a obowiązek utrzymania tegoż ogrodzenia spoczywał na mieszkańcach wioski¹⁰⁷. W Rożewie był także cmentarz protestancki. O jego istnieniu dowiadujemy się z notatek o pogrzebach protestantów w latach 1771-1772¹⁰⁸.

3.1.3. Pozostałe cmentarze i miejsca grzebalne

Zmarłych z Witankowa zasadniczo chowano na cmentarzu parafialnym w Skrzatuszu, ale na przestrzeni lat 1729-1735 znajdują się trzy wzmianki informujące o grzebaniu przy miejscowym krzyżu (ad Figura [m] Christi Crucifixi). Natomiast w 1761 r. cmentarz był także w Witankowie¹⁰⁹.

Informacje o miejscach grzebalnych w pozostałych wioskach są bardzo lakoniczne, ale dzięki nim wiemy, że w Wiesiołce stał krzyż (Figura Passionis Domini), przy którym w 1761 r. pochowano dwoje dzieci a w 1771 r. odbył się pogrzeb na miejscowym cmentarzu protestanckim¹¹⁰. Protestanci posiadali w okolicy również dwa inne cmentarze. Od 1761 r. cmentarz w Tarnowie, a od 1772 r. w Czaplach¹¹¹.

¹⁰² A. Fridrich, *Historie cudownych obrazów Najświętszej Maryi Panny w Polsce*, t. I, Kraków 1903, s. 179.

¹⁰³ APS AWD 1831, s.2; 1 morga magdeburaska = 2553,21 m² – I. Ichnatowicz, dz. cyt., s. 39.

¹⁰⁴ APS, AWD 1831, s. 2-3.

¹⁰⁵ AAP, AV 20, k.312.

¹⁰⁶ APS, Metrica, LM, s. 17.

¹⁰⁷ APS, AWD 1831, s. 23.

¹⁰⁸ APS, Metrica, LM, s. 80,82.

¹⁰⁹ T a m ż e, s. 33,35,37,61.

¹¹⁰ T a m ż e, s., 60,81.

¹¹¹ T a m ż e, s. 63,82,83,108.

3.2. Dzwonnice

Kościół parafialny w Skrzatuszu wyposażony był także w dzwonnice. W 1641 r. na cmentarzu obok kościoła znajdowała się drewniana wieża, która już wówczas wymagała poważnych napraw. Pobudowano ją bowiem ok. 1570 r.¹¹². Wisiały w niej dwa wielkie dzwony, co do których nie ma pewności, że zostały poświęcone¹¹³. Po zakończonej budowie kościoła przystąpiono do remontu dzwonnicy. Dawne dzwony umieszczono na nowych drewnianych podporach i tak używano ich w latach 1727-1738¹¹⁴. W 1831 r. znajdowała się już drewniana dzwonnica obita deskami. Dzwon większy miał średnicę 0,65 m (2 stopy i 1 cal) z następującą dedykacją: „Ad Majorem Dei Glorian et Magnae Dominae Honorem transformata sunt 1740”. Dzwon mniejszy posiadał średnicę 0,44 m. (1 stopę i 5 cali) i napis: „Joachim Kastedo Help Godt 1570”¹¹⁵. Na podstawie daty drugiego dzwony można sądzić, że jeden z poprzednich dzwonów uległ zniszczeniu i dlatego ufundowano nowy. Nie wiadomo jedynie, kto był jego fundatorem i czy dzwon został poświęcony¹¹⁶.

Własną dzwonnice posiadał także kościół w Rożewie. Wybudowana została ok. 1721 r.¹¹⁷. Początkowo była to drewniana konstrukcja, na której powieszony został dzwon ufundowany przez ks. Franciszka Lentza, proboszcza skrzatuskiego, a wykonany w 1721 r. w Poznaniu, w warsztacie Christiana Hampelona. Ważył on 80 kg (1 centnar i 60 funtów). Napis na dwoje informował: „Christian Hapelone fecit in posen 1721. Franciscus Lenz Protonotarius Camenensis Praepositus Skrzetusiesis me fieri curavit”¹¹⁸. Około 1828 r. w związku z fundacją drugiego dzwonu zaszła konieczność pobudowania nowej dzwonnicy mieszczącej oba dzwony. Wykonano więc drewnianą konsatrukcję i obito ją deskami. Dzwon ważył 55,75 kg (1 centnar i 11,5 funta) i wykonany został w Szczecinie. Napis na dzwonie był następujący: „Gegossen von den dreu Gedrudeurn Schwenn z Alt – Stettin 1828”. Czy pierwszy dzwon był poświęcony i przez kogo nie wiadomo. Natomiast pewne jest, że drugi nie był poświęcony jeszcze w 1831 r.¹¹⁹.

¹¹² Data umieszczona na dzwonie; por. APS, AWD 1831, s.2.

¹¹³ AAP, AV 18, k. 557v; AV 20, k. 344v, 345v.

¹¹⁴ AAP, AV 20, k. 306; AV 26, k.121; APS, Metrica, LM, s.33.

¹¹⁵ APS, AWD 1831, s.2; 1 stopa=0,3138535 m, 1 cal=0,0261545 m – L. Ichnatowicz, dz. cyt, s.2.

¹¹⁶ Tamże.

¹¹⁷ Data na dzwonie; por. APS, AWD 1831, s. 23.

¹¹⁸ APS, AWD 1831, s. 23; 1 centnar = 50 kg, 1 funt = 0,5 kg – I. Ichnatowicz, dz. cyt, s. 54.

¹¹⁹ APS, AWD 1831, s. 23.

ZAKOŃCZENIE

Do miejsc kultu parafii skrzatuskiej w okresie przedrozbiorowym należał kościół parafialny. Wniebowzięcia NMP w Skrzatuszu i kościoły filialne w Rózewie, Witankowie i Tarnowie. Obok nich świadectwem życia religijnego mieszkańców są miejscowe cmentarze, których w parafii było aż 8-4 cmentarze katolickie i 4 protestanckie. Pierwszy z nich to cmentarz katolicki w Skrzatuszu, który jako jedyny posiadał także kostnicę. We wsiach filialnych Rózewo, Witankowo i Wiesiółka istniały pozostałe cmentarze katolickie. Cmentarze protestanckie w różnych okresach czasu istniały w Rózewie, Wiesiółce, Tarnowie i Czapl. Ponadto dziedzinę materialnych pamiątek kultury religijnej uzupełniają dzwonnice, jedna w Skrzatuszu druga w Rózewie oraz krzyże.

Miejsca kultu nie dają jeszcze pełnego obrazu życia religijnego parafii w Skrzatuszu. Na uwagę zasługują tu także instytucje parafialne, które stanowią ważny element życia religijnego. Osobnego opracowania wymaga również duchowieństwo i ludność zamieszkująca parafię. Dopiero w oparciu o te zagadnienia można w pełni zobaczyć, jak ważną rolę na ziemi wałęckiej pełnił Skrzatusz w okresie przed 1772 r.

DIE KULTSTÄLTE IN DER PFARREI SKRZATUSZ BIS JAHR 1772

Zusammenfassung

Der Bischof Wojciech Tholibowski gründete am 15. November 1660 die selbständige Pfarrei in Skrzatusz. Als Basis für den Selsorgdienst dienten die Kulstätte. In erster Reihe gehörten dazu Kirchen, dann Friedhöfe, Glockentürme und Kreuze.

In der Pfarrei Skrzatusz vom Jahr 1772 waren 3 Kirchen: in Skrzatusz, Rózewo, Witankowo und Tarnowo. In Skrzatusz die erste Kirche bestand schon im 14. Jahrhundert Die zweite Kirche war seit 1572 bis 16. Jh. In Jahren 1683-1694 baute Wojciech Breza die neue Kirche unter der Name Unbefleckte Empfängnis der Jungfrau Mariä. Die Kirche wurde sehr schön geschmückt und reich ausgestattet. Das Filialdorf Rózewo hatte eine eigene Kirche. Die bestand dort schon vor 15. Seit 1628 die Kirche existiert nicht mehr. Um die Wende 17. zum 18. Jh. die Einwohner bauten neue Kirche, die an Ende 18. Jh. zerstört wurde. Im Jahr 1807 oder 1818 wurde die Kirche wiederaufgebaut. In Witankowo war die Kirche schon im 13. Jh. Die Kirche existierte dort noch im 1580 Jahr. Im 17. und 18. gibt es keine Information über diese Kirche. Die diesjährige Kirche wurde nach 1831 Jahr gebaut. Man weist, daß das Filialdorf Tarnowo im 18. Jh. eine Kirche hatte, aber die Information sehr lakonisch ist.

In der ganze Pfarrei bestanden auch 8 Friedhöfe – 4 katholische und 4 protestantische. Der erste katholische Friedhof war in Skrzatusz, der auch eine Totenkammer hatte. Die nechste Friedhöfe waren in Rózewo, Witankowo und Wiesiółka. Die Protestanten hatten ihre Friehöfe in Rózewo, Wiesiółka, Tarnowo und Czapla.

Übersetzt von Krzysztof Hagedorn